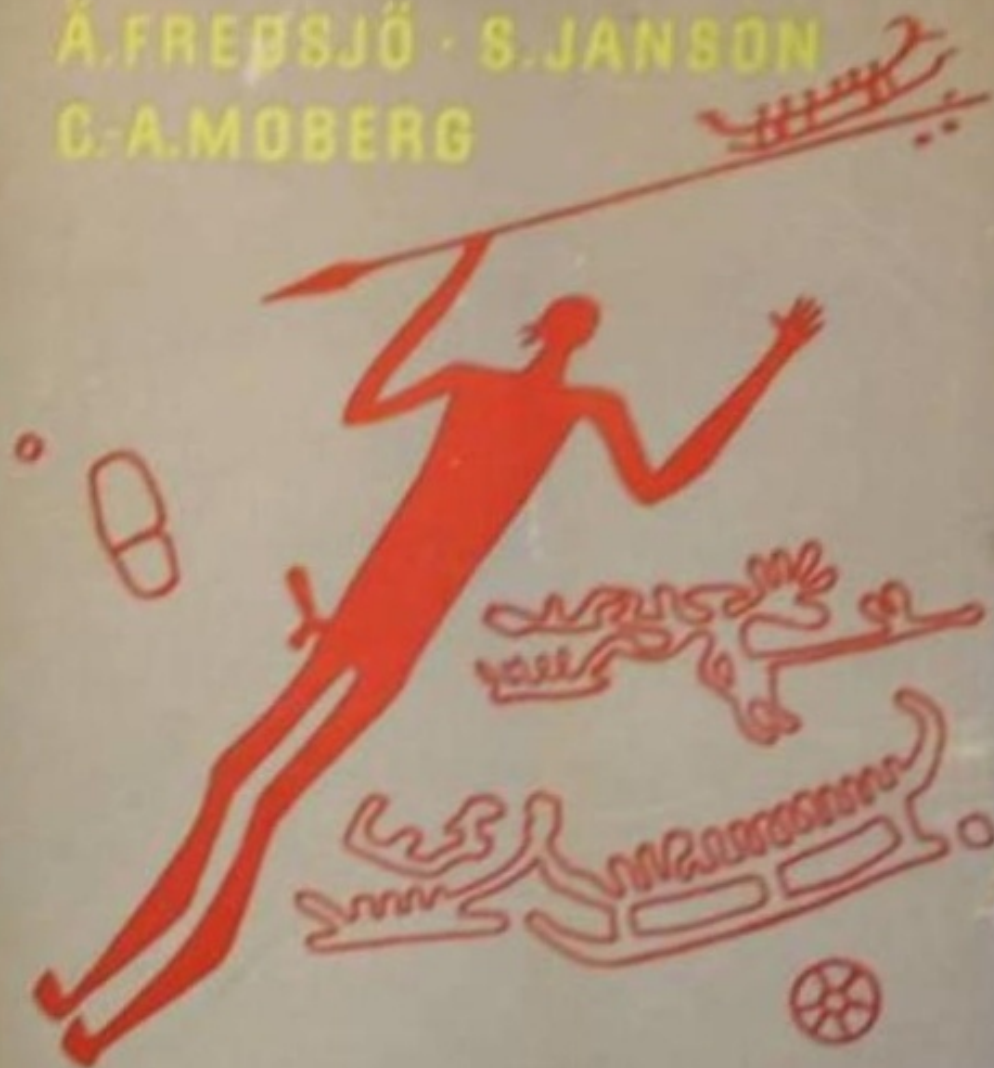

Å. FREDSJÖ · S. JANSON
C. A. MOBERG

HÄLLRISTNINGAR
I SVERIGE

FREDSJÖ JANSON MOBERG / Hällristningar

Å. FREDSJÖ + S. JANSON + C.-A. MOBERG

Hällristningar i Sverige

>FORUM<

HÄLLRISTNINGAR I SVERIGE har författats av Åke Fredsjö, Sverker Janson och Carl-Axel Moberg. Boken är illustrerad med 19 fotografier, 29 teckningar av Kerstin Anckers, 8 specialritade kartor av Anders Henschen och 4 Generalstabsblad. Omslaget är ritat av Kerstin Anckers och bygger på motiv från olika hållristningar.

Innehåll

Förord	7
Vad hållristningarna berättar och vad man berättar om hållristningarna av CARL-AXEL MOBERG	9
Läget och hållarna 9, Ristningar och mål- ningar 10, Märken, tecken och bilder 12, Skålgropar 13, Runda tecken och fotspår 14, Bilder av skepp 15, Människo- och djur- bilder 17, Vanliga figurer och sällsynta sce- ner 19, Skrift 21, Olika slag av ristningar och deras geografi 21, Hur gamla är håll- ristningarna 25, Hur man kan försöka tolka hållristningarna 28, Fångstmagi eller totem- ism i norr 30, Magiska tecken och religiösa bilder i söder 31, Gudstjänster eller gudar 33, Var ristarna soldyrkare 34, Fruktbarhetens och mognadens tecken och bilder 35, Håll- ristningarna som historiska källor 36, En översikt 38, Tydare och forskare 40	
Att läsa om hållristningarna . av CARL-AXEL MOBERG	43
Särskilda områden 43, Allmän litteratur	45
Hållmålningar och hållristningar som konst av SVERKER JANSON	49

ABC på hållristningar . av SVERKER JANSON och CARL-AXEL MOBERG	60
Hållristningar i Norrland av SVERKER JANSON	63
Håljedalen 69, Jåmtland 69, Ångerman- land 72	
Hållristningar i mellersta Sverige av SVERKER JANSON	74
Uppland 74, Våstmanland och Södernan- land 81, Östergötland 82	
Hållristningar i östra och södra Sverige av SVERKER JANSON	87
Småland 87, Öland 89, Gotland 89, Blekinge 90, Skåne 91	
Hållristningar i västra Sverige av ÅKE FREDSJÖ	97
Halland 97, Bohuslån 99, Stångenåset och Sotenåset 108, Kville härad 110, Tanums härad 118, Vette härad 126, Våstergötland 128, Dalsland 130, Vårmland 133	
Register.	134

Förord

Denna bok om »Hällristningar i Sverige» handlar inte bara om *hällristningar* i egentlig mening, utan också om de fåtaliga *hällmålningarna*. Men å andra sidan behandlar den inte allt, som skulle kunna kallas hällristningar i ordets vidaste betydelse; till exempel står det här nästan ingenting om de bilder, som 1000-talets runristare ristade på hällarna vid sidan om sina inskrifter.

Det är nämligen här fråga om de två huvudarterna av hällbilder i Sverige: *dels* de förhållandevis sällsynta bilder, mest av djur, som fångstfolk på ett stenåldersstadium lämnat efter sig i mellersta Norrland, *dels* de i sina enklare former ytterligt talrika hällristningar i mellersta och södra Sverige, som vittnar om en säregen bondekultur särskilt under bronsåldern.

Det finns många som är intresserade av våra hällristningar. Avsikten med denna bok är att göra det lättare att finna och »läsa» dessa, genom något som man skulle kunna kalla för en »hällristningsflora» och samtidigt en resehandbok. Härtill har också fogats ett kapitel om något av det man för närvarande kan anses veta om hällristningarna — och vad som i övrigt sägs om dem.

Boken har tillkommit i samarbete mellan Riksantikvarieämbetet och förlaget.

Vad hållristningarna berättar och vad man berättar om hållristningarna

Av CARL-AXEL MOBERG

Läget och hållarna

Redan själva hållarna där ristningarna finns har en del att berätta. Men det de berättar är inte detsamma överallt. Det finns i regel i södra och mellersta Sverige ristningar, som ligger nära gårdar i jordbruksbygder, intill odlad jord. Och det finns — mest i mellersta Norrland — andra, som har ett helt annat läge — på ställen, som det är svårt att komma till, på uddar eller stränder, vid sjöar eller floder. De kan till och med finnas på öar mitt ute i forsen eller högt uppe på fjället.

Man skall naturligtvis inte göra sig skyldig till misstaget att tro, att landskapet på den tid då hållristningarna kom till såg ut som nu. Vatten och land hade delvis en helt annan fördelning. Jordbruket i den mån det fanns var av annan karaktär; och skogarna kan ha bestått av andra träd än nu och haft en annan spridning. Men mycket har ändå varit sig likt genom tiderna, inte minst genom att klippa och jord varit desamma. Därför måste den vanligaste skillnaden mellan sydliga och nordliga hållristningars läge vara en ursprunglig skillnad: de sydliga har ofta legat i anslutning till betes- eller åkermark, de nordliga vid fiskevatten eller i jaktmarker.

De som gjorde hållristningarna letade naturligtvis först och främst upp jämna, släta stenytor, vare sig de nu kunde finna dem på berg i dagen eller på jordfasta block, där det inte fanns

VAD HÄLLRISTNINGARNA BERÄTTAR

klippor. Men också i valet av yta ser man olikheter. Det finns nordliga ristningar på ganska branta stup. Söderut är det påfallande mycket vanligare, att man valt lagom sluttande ytor, som vetter mot planare mark. Man undrar, säkert med skäl, om meningen var att bilderna skulle synas ut över åkern, ängen eller hagen.

I regel har man inte kunnat välja vilken bergart man ville rista på; man fick använda vad som fanns: urberg t. ex. i Bohuslän eller Östergötland, mjukare bergarter t. ex. i Dalsland eller sydöstra Skåne. Man har pekat på att ristarna i Bohuslän tycks ha föredragit den jämnare graniten, där man kunde få bättre synliga bilder, framför gnejsen.

Det finns i Sydsverige två mera särskilda slag av platser för ristningar: det stora ensamma blocket, som sticker upp ur marken på ett iögonenfallande sätt, och blocket som lagts på eller invid eller rentav inne i en forntida grav. Dessa skall längre fram i boken behandlas utförligare.

En särskild sorts läge har man ibland anledning att se upp med: i närheten av herresäten eller skolgårdar. Det finns ristningar som kan se gamla ut men som är vittnesbörd om sen- eller nutida forntidsentusiasters eller ungdomars tidsfördriv.

Ristningar och målningar

Hur är en hällristning ristad? Svaret på denna fråga måste ofta bli, att den inte alls är ristad i ordets egentliga mening. Ty i de fall där den ursprungliga stenytan är bevarad i tillräckligt gott skick, kan man stundom se att »ristningen» måste vara huggen med ett hårt, spetsigt föremål. Figuren är där bildad genom otaliga sådana hugg. Där figurerna består av linjer kan dessa vara flera hugg breda. Ibland är hela innerytan av en bild uthuggen på så sätt. Men det finns också hällristningar med

RISTNINGAR OCH MÅLNINGAR

linjer, som kan göra mer anspråk på att kallas ristade eller som syns vara uthuggna med ett mejselliknande verktyg.

Ett slags ristningar har en särställning ifråga om tillkomstsättet. Det är de runda små hålor eller urgröpningar, som brukar kallas *skålgropar*. Där måste man ha huggit om och om igen på samma lilla fläck antagligen med en sten.

Säkert har man ansett det fördelaktigt att ha vatten till hands för att skölja bort stendammet och hålla ytan fuktig. Detta kan ha varit en bidragande orsak till att man valt hållar vid vattendrag eller hållar översköjda av rännilar.

Det finns även »hällristningar», som inte alls är ristningar utan målningar. I Sverige är de dock sällsynta. De finns bara på några ställen i mellersta Norrland. Färgen är rödaktig och såvitt man kan bedöma har ett järnhaltigt ämne använts (s. 63).

All färg som man i övrigt ser på hällristningarna är modern, ditmålad i vår tid för att man skall se ristningarna bättre. Man är övertygad om att ristningarna också ursprungligen varit imålade — liksom de mycket senare runristningarna. På dessa har spår av den gamla färgen i flera fall kunnat konstateras — något som hittills inte varit möjligt på sådana hällristningar, som det här är fråga om. Ett undantag är möjligen en ristning i Norge, nära Bohuslän.

Ibland frågar man sig, om det inte på en och samma håll kan ha funnits målade bilder eller detaljer av bilder vid sidan om ristningarna. När det t. ex. på en ristning i Bohuslän syns två män som sitter i en båt och fiskar med krok, har en forskare velat tänka sig att fisket inte varit helt förgäves på den ursprungliga bilden, utan att de fiskar som man nu saknar en gång funnits, men inte varit ristade utan bara målade (bild 42).

Den, som ger sig ut i bygderna för att finna hällristningarna, blir ofta besviken. De är svåra att upptäcka och man kommer lätt att gå förgäves. T. o. m. några av de i och för sig tydligaste,

VAD HÄLLRISTNINGARNA BERÄTTAR

största ristningarna kan i ogynnsam belysning vara nästan osynliga. Bäst är sol på morgonen och kvällen eller mulet väder mitt på dagen.

I detta sammanhang är det kanske säkrast att betona, att det bara är riksantikvarieämbetet, som får lov att låta måla upp hållristningarna, Detta gäller *alla* slag av ifyllning — även där man är övertygad om att färgen eller kritan skulle vara lätt att tvätta bort.

Märken, tecken och bilder

Ser man ut över en av de stora hållristningsytorna, med hundratals figurer av olika slag i växlande kombinationer, kommer man lätt att känna sig som en analfabet inför en boksida.

När vi lärde oss läsa, brukade vi få börja med att lära oss bokstäverna och tecken, och hur de kunde fogas samman till stavelser, ord och meningar. Ungefär så måste man också göra med hållristningarna. De närmaste sidorna skall ägnas åt hållristningarnas ABC (se även s. 60 ff.) — åt vad det finns för figurer och hur de förekommer enstaka och tillsammans. Först därefter skall diskuteras om och hur man kan få sammanhang och mening i detta.

Det ligger nära till hands att försöka skilja mellan *bilder* som tydligt föreställer något, och *tecken*, på vilka man inte kan se vad de föreställer, om de nu över huvud taget är avsedda att föreställa något. Men härtill kommer ett tredje inslag på hållristningarna, *skålgroparna*, som varken är bild eller tecken, utan snarare är att betrakta som *märken* efter någonting som hänt på bergsytan.

SKÅLGROPAR

Skålgropar

Skålgroparna är de vanligaste, de mest spridda av alla hållristningar i Sverige. Vid ett försök att få fram vad hållristningarna berättar, måste de sättas i centrum.

De har sin särställning gentemot allt annat som ristats på hållarna genom att de ju, såvitt man kan se, inte är bild: de föreställer ingenting som man omedelbart kan känna igen. Det ligger närmast till hands att uppfatta dem så, att det väsentliga var vilka handlingar man utförde och som lämnade dessa spår efter sig — inte hur hållen såg ut efteråt. Detta sista gäller nog i särskilt hög grad vissa mycket stora skålgropar, som förefaller att vara något annat än hållristningarnas vanliga skålgropar. Kanske har redan själva ljudet, det rytmiska klingandet och dunkandet av huggen i hållarna haft sin betydelse för dem som gjorde hållristningarna och då särskilt skålgroparna.

Vid försöken att tolka meningen med de tusentals skålgroparna har det spelat en roll att groparna, som visserligen oftast syns vara fullkomligt regellöst utspridda över hållarna, eller också tätt sammangyttrade, dock ibland är ordnade i långa rader. Ibland kan två eller fler sådana rader löpa någorlunda parallellt intill varandra. (Bild 23 och 30.)

Skålgroparna kan också vara kombinerade med andra figurer. De kan vara inplacerade i skeppsbilder, och de kan vara ställda intill bilder av levande varelser, så att de tydligt markerar djurs eller människors tarm- eller könsöppningar. Men sådan användning av skålgropar i bilder hör till undantagen. Regeln är som sagt att de uppträder snarare som tecken eller märken.

Det sistnämnda gäller också om olika, stundom skålgropsliknande företeelser, som inte är skålgropar utan märken efter sentida försök till primitiv sprängning eller klyvning av hållar, bl. a. för att få ämnen till kvarnstenar. Även vissa naturliga

VAD HÄLLRISTNINGARNA BERÄTTAR

bildningar, uppkomna t. ex. genom förvittring, kan likna skålgropar.

Runda tecken och fotspår

Ett verkligt tecken är det emellertid fråga om, när skålgropen är centrum i en ristad, rund figur av något slag. Runda figurer finns det gott om. Även om de inte är tillnärmelsevis så många som de vanligaste hållristningsfigurerna — skålgropar och skeppsbilder — hör de till de talrikaste inslagen. De medverkar till att ge de sydliga ristningarna deras karaktär och de spelar en mycket stor roll för tolkningar av dessa. De är av olika slag. Somliga består av en eller flera koncentriska cirklar, med eller utan central skålgrop eller annan mittpunkt, andra ser ut som hjul med fyra eller flera ekrar (bild 29). Det finns också mera invecklade kombinationer.

Den först nämnda sorten ser ut som bilder av sköldar på vissa ristningar, den andra som ett annat slags sköldar eller som hjulen på vagnsbilder. Härmed är naturligtvis inte sagt att de nödvändigtvis föreställer varken det ena eller det andra. Båda, i synnerhet hjulkorset, brukar tvärtom ofta uppfattas som sol-symboler.

Det finns emellertid ett ännu vanligare slag av figurer på hållristningar vilka visserligen otvivelaktigt föreställer någonting men likväl är av sådan art och förekommer på sådant sätt, att man hellre vill nämna dem tillsammans med de tecken, som det nu varit tal om, än med de bilder vilka skall nämnas längre fram. Tecknet ifråga ser ut som en människas fotsula (bild 9, 21, 37). Ibland kan man se, att man har låtit en våt fot göra ett avtryck på hällen och sedan ristat efter detta. Ibland har man tecknat något som mera liknar en skodd fot, där man ser sandalens tvärband (vilket dock av somliga uppfattas som

RUNDA TECKEN OCH FOTSPÅR

en enkel beteckning för hålfoten). Ofta förekommer fotsulebilderna i par. Ett par »sandaler med tvärband» kan ibland ristas förenklat med en gemensam långsida. Man får då en figur som ser ut som ett slarvigt hopkommet hjulkors. På så sätt kan alltså även fotsuletecknen sättas i samband med de runda tecknen.

Naturligtvis betyder inte detta att alla hjulkors måste föreställa par av fotsulor. Här liksom i allt som rör hållristningarna måste man ta sig i akt för de alltför generella tolkningarna och sammanställningarna. Man får vara nöjd om man inför en stor grupp av figurer kan visa, att dessa i vissa fall kan förklaras på ett eller annat sätt, eller sättas i samband med några bestämda andra figurer. Men man bör inte av detta dra slutsatsen att alla dessa figurer måste förklaras på samma sätt och ses i samma sammanhang.

De runda tecknen och fotsuletecknen är huvuddelen av de ristningsdetaljer, som man hellre vill kalla tecken än bilder. Långa våglinjer på vissa ristningar skulle kunna tänkas vara ett sätt att i linje uttrycka detsamma som de nyss omtalade raka raderna av skålgropar. Men det kan också vara skäl att minnas, att det bland ristningarnas bilder finns vågformiga ormfigurer. (Se bild 37.)

Mest i Östergötland finns nätformiga figurer (bild 6), som måste räknas till de tecken, i vilka man inte kan känna igen bestämda föremål. Man har försökt förklara dem på olika sätt, t. ex. som jaktnät, kvinnliga könsdelar m. m.

Bilder av skepp

Det sades nyss att man inte utan vidare kan anse en hel mängd likartade figurer förklarade därför att enstaka av dessa låter sig tolka. Man har all anledning att minnas detta även inför de

VAD HÄLLRISTNINGARNA BERÄTTAR

utan all jämförelse vanligaste och mest spridda av alla bilder på hållristningarna, nämligen skeppsbilderna, De flesta av dessa består av två i huvudsak parallella linjer med någorlunda rakt mittparti, men med ändarna böjda uppåt, en eller flera av dessa ofta mycket brant. En böjd linje kan ibland sluta i ett djurhuvud. De båda linjerna är förenade med två eller flera tvärstreck.

För det stora flertalet av oss ser detta vid första påseende knappast ut som ett skepp utan snarare som en kälke. Man har också mycket naturligt undrat, om dessa bilder inte i själva verket föreställde kälkar eller slädar. Varför anser man att de i stället är skepp?

Anledningen är god nog. Det finns på hållristningar, mest i Bohuslän, en rad bilder av detta slag, där det ovanför avbildas människor, som alldeles otvetydigt paddlar med paddelåror "(bild 4, 23). Det finns också bilder där man ser en styråra och till och med styrmannen,

På dessa bilder vilar tolkningen av hållristningsskeppen. Det har också sagts, att många av ristningarnas skeppsbilder liknar en båt, som hittats i en mosse vid Hjortspring på Als i Danmark. Häremot har man kunnat invända, att den i viktiga delar skadade Hjortspring-båten rekonstruerats med ledning av bl. a. hållristningsbilder, och att jämförelser med den därför inte ger någon övertygande ledning för tolkningen av dessa.

Hur har då hållristningsbåtarna sett ut? Detta har diskuterats mycket och man har kommit med olika förslag, bl. a. att det vanligaste slaget av bilder skulle återge ett slags kanot med utriggare. Beträffande andra bilder, som finns på nordliga ristningar, har man tänkt sig att de föreställer skinnbåtar, besläktade med nutida eskimåfarkoster. Hela denna fråga blir dock ytterst beroende av svaret på en annan: försökte ristarna att avbilda båtar som de själva kände till — eller återgav de något som de inte hade sett annat än på bilder? Och var de i

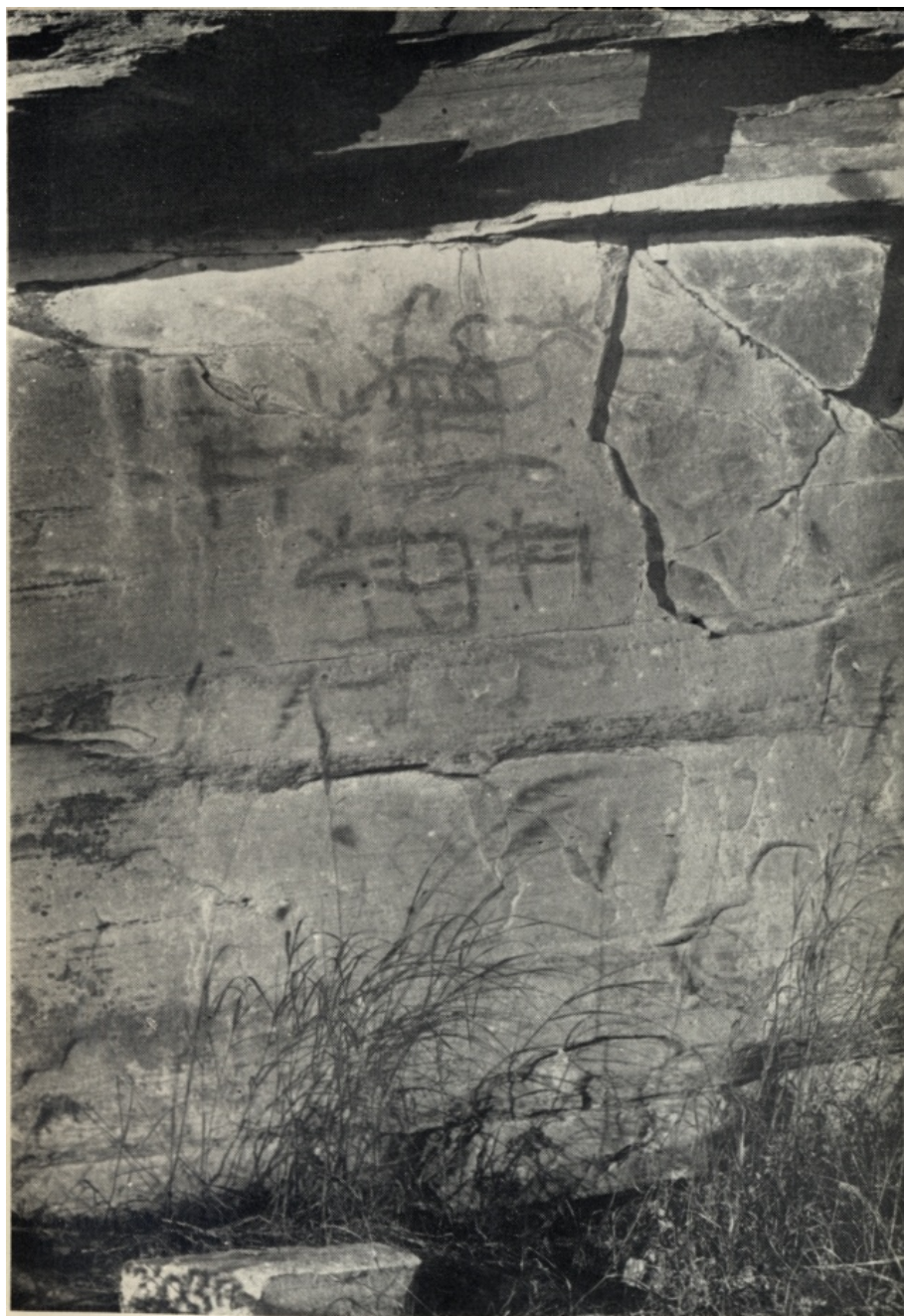

Bild 1. Hällmålningen vid Flatruet, Storsjö socken, Härjedalen.

Foto G. Hallström, Riksantikvarieämbetet.

Hällristningar 2 *

*Bild 2. Hällristningen vid Landverk, Ånnsjön, Åre socken, Jämtland.
Foto Sverker Janson, Riksantikvarieämbetet.*

BILDER AV SKEPP

första eller andra hand avbildade skeppen verkliga eller är det fråga om symboliska bilder av religiös eller magisk art?

Man har nämligen bl. a. kunnat påvisa märkliga likheter mellan hållristningsskepp i Norden och skeppsbilder i Italien, något som onekligen talar för att man måste räkna med bilder av bilder.

Människo- och djurbilder

Ovanpå skeppsbilder på de sydliga ristningarna finns rader av vertikala streck, som brukar kallas bemanningsstreck. Man brukar med skäl anse att de ristats för att visa att det fanns människor ombord. Men beteckningssättet är schematiskt och man bör tänka sig att bemanningsstrecken ofta mer har blivit ett slags dekoration om vars egentliga betydelse man inte alltid behöver ha varit medveten.

Alldeles särskilt gäller detta när man på samma bild finner både bemanningsstreck och tydliga människofigurer. Nyss nämndes bilderna med paddlare. Det finns också helt andra gestalter: beväpnade män, t. ex. med spjut eller höjd yxa, samt obeväpnade med lyfta händer. Det är med andra ord gestalter av samma slag, som man främst möter fristående i stort antal på de bohuslänska hållristningarna, ej sällan på de östgötska och stundom på andra. Skillnaderna är påtagliga mellan två arter av manliga figurer: de med lyfta händer och ofta spretande fingrar är delvis sedda framifrån och har oftast ingen synlig utrustning, möjligen ett svärd; om manslemmen är markerad är den ofta nedhängande. De utrustade männen (t. ex. bild 14, 23, 30, 47) vilka kan bära hjälm, sköld, svärd eller dolk, yxa, spjut eller pilbåge, eller blåser i lur är helt sedda från sidan; i regel markeras en upprätt lem tydligt.

Åtskilliga av de nämnda föremålen kan också avbildas särskilt,

VAD HÄLLRISTNINGARNA BERÄTTAR

utan samband med någon människofigur. Yxbilder (bild 7) är vanliga i flera områden, spjutbilder förekommer (bild 20) och svärds- eller dolkbilder finns i Östergötland. Dessa vapenbilder är viktiga, inte enbart som en karakteristisk del av ristningen, utan också genom att det visat sig möjligt att i viss mån jämföra en del av dem, särskilt svärd och svärdsskidor, men även yxor, sköldar, hjälmar och lurar, med metallföremål ur fynd. Beträffande dessa bilder har man alltså, i motsats till så mycket annat på ristningarna, visshet att de återger bestämda slag av föremål som ristaren måste känt till.

Männen dominerar helt bland hällristningarnas människobilder, men det finns också i begränsat antal kvinnogestalter med nedhängande hår eller hårprydnad och stundom en punkt eller skålgrop som tecken för skötet. I motsats till många andra forntidskonstnärer har hällristarna inte avbildat bröstet tydligt.

På skeppen finns stundom även djur. Skeppsdjuret framför andra, dock inte särskilt talrikt förekommande, är hjorten. Den avbildas oftare fristående från skeppen. I såväl det ena som det andra fallet ser man ofta en tydlig beteckning för hankön.

Särskilt på Östergötlands hällristningar kan man se en del andra vilda djur t. ex. svin (troligen vildsvin) (bild 5). Det finns bilder av fåglar, fiskar, ormar och kanske rävar och ödlor. De viktigaste tamdjuren är hästar, som bl. a. förekommer på de ganska sällsynta ryttarbilderna, nötkreatur (tjurar, bild 22), samt getter och eventuellt tamsvin.

Djur- och människobilder är i Mellan- och Sydsverige i stort sett lika talrika, djuren flera i Östergötland och människorna talrikare i Bohuslän. Men tar man de svenska hällristningarna som helhet är djurbilderna väsentligt flera, då de helt dominerar i norr. Det är för det mesta älgbilder (bild 1—3, 16, 17), som oftast är utförda på ett annat sätt än djurbilderna i söder.

Såsom ett slags motsvarighet i land till skeppen på vattnet

MÄNNISKO- OCH DJURBILDER

avbildas stundom vagnar, två- eller fyrhjuliga, samt årder (bild 35). I samband med tecknen nämndes, att runda tecken kunde se ut som bilder av vagnshjul (bild 29).

För bedömningen av hur och varför ristningarna kom till är sättet att avbilda människors och djurs könsorgan av stor vikt. Lika påtagligt som det är att de sydliga ristningarna får en särskild prägel genom ristarnas stora intresse för att avbilda upprättstående maskulina organ, lika tydligt är det att de som gjorde ristningarna i norr fäste mycket litet avseende vid denna detalj. Denna skillnad skall diskuteras vidare längre fram.

Däremot finns det enbart i norr ett helt annat drag på vissa djurbilder. Innanför kroppens konturer har man ristat eller målat egenartade, tillsynes oregelbundna linjer, som om man velat avbilda även inälvorna (bild 1, 2).

Vanliga figurer och sällsynta scener

Hittills har det mest talats om det vanliga, det ofta förekommande på hållristningarna. Det vanliga är av naturliga skäl ofta enkelt och kan verka enformigt och man har svårt att se någon mening i det. Det återstår att nämna de ojämförligt mera sällsynta fallen, där hållristningarna tycks återge handlingar. De finns så gott som uteslutande på de sydliga ristningarna, oftast i Bohuslän. Medan de vanliga märkena, tecknen och bilderna kan räknas i tusental, förekommer de olika slagen av bilder av handlingar endast någon eller några gånger. Att bilderna av handlingar är så fåtaliga betyder inte att komposition av bilder är så helt sällsynt, (se kapitlet om hållristningarna som konst, s. 49 ff.).

Av naturliga skäl har just bilderna av handlingar dragit till sig den ojämförligt största uppmärksamheten, och vad som finns

VAD HÄLLRISTNINGARNA BERÄTTAR

skrivet om hällristningar handlar till mycket stor del om dem. Somliga av dessa bilder återger till synes ganska vardagliga ting, människors eller djurs förehavanden. Hit hör ett antal bilder av samlag mellan man och kvinna, eller av en kalv som diar en hind. Det kan också vara fråga om jaktbilder, t. ex. med pilbåge. I somliga av dessa jakter deltar hundar (bild 41, 43, 46). Den enda nordliga motsvarigheten till dessa bilder är när en av de tusen älgarna vid Nämforsen avbildas genomborrad med ett spjut eller en pil. Någon enstaka gång avbildas fiske (bild 42). Men det finns också en viktig samling jordbruksbilder, som föreställer en man plöjande med årder efter oxar (bild 22, 35). Ett helt annat slag av ekipage syns på framställningen av en båt dragen av hästar. Inte så få bilder har krigiska motiv. Beväpnade män står emot varandra med höjda yxor eller fällda lansar. Hit hör också ryttarbilder, särskilt en berömd ristning, som återger en formlig kavalleristrid (bild 23, 30, 44).

Alla dessa olika handlingar kan om man så vill uppfattas som bilder av tämligen vanliga företeelser i människornas liv. Helt annorlunda förhåller det sig med ett par viktiga slag av bilder av handlingar, som absolut inte kan pressas in i en så lättfattlig ram.

Det finns rader av män med lyfta händer. Att detta är bilder av högtidliga processioner eller danser förefaller säkert. I något fall kan det kanske tänkas, att en mycket stor gestalt i processionen inte är en människa utan en burens bild. Och mannen med lyfta händer framför en ringlande orm (s. 122) vill man helst tolka som besvärjare.

Men hur skall man uppfatta det, när en manlig gestalt ser ut att bära en båt (bild 39)? Vad är det för en båt som är så liten, eller för man som är så stor och stark? Här känner man sig tvungen att leta efter förklaringar utanför vardagen eller rent av utanför människornas värld. Och ofrånkomligen likartad är väl

SKRIFT

situationen ifråga om bilderna av akrobater, som gör konst på skepp (bild 31).

Skrift

Visst finns det bokstäver på många hällristningar, men de är inristade av nutidsmänniskor. Ännu i förra århundradet uppfattades hällristningarna stundom som ett slags bildskrift. Senare övergav man visserligen den tanken, men en forskare ansåg sig kunna urskilja runor på åtminstone en hällristning. Man har emellertid inte lyckats att övertygande visa, varken att dessa tecken är runor eller att de är samtida med de egentliga hällristningarna. De bilder på hällar och block, som finns tillsammans med verkliga runinskrifter och tillkommit på samma gång som dessa, är både till utförande och innehåll av helt annan karaktär än de hällristningar, som denna bok handlar om.

Det förhåller sig alltså så, att hällristningarna inte är skrift, och inte heller innehåller skrift. Och eftersom det inte finns och såvitt man nu vet inte heller kan tänkas finnas samtida skriftliga uppgifter om dem, måste man försöka komma närmare lösningen av hällristningarnas gåtor utan hjälp av skrift.

Olika slag av ristningar och deras geografi

Hällristningarnas många olika enstaka märken, tecken eller bilder, samt de nyssnämnda fåtaliga scenerna har inte samma utbredning.

Skillnaden mellan de nordliga och de sydliga ristningarna kan sammanfattas så, att de nordliga oftast ligger vid vad som kan tänkas ha varit lämpliga jaktmarker eller fiskevatten och nästan bara består av djurbilder, föreställande älgar, tecknade på ett naturalistiskt sätt och stundom i stort format. Häll-

VAD HÄLLRISTNINGARNA BERÄTTAR

målningar finns bevarade bara i norr. De sydliga ristningarna kännetecknas särskilt av skålgropar, fotsuletecken samt skepps- och människofigurer. Människors och djurs maskulina könsorgan är oftast mycket tydligt avbildade. Djurgrupperna är här ofta väl sammankomponerade i motsats till i norr, där djuren även om de är många tillsammans förefaller att vara utförda styckevis.

Gränsen mellan de nordliga och de sydliga hållristningarna är emellertid inte så skarp, att det inte finns beröringspunkter. Vid Nämforsen i Ångermanland (bild 3) möts de båda slagen: i de övervägande nordliga fälten med mängder av älgbilder finns det bl. a. mer eller mindre tydligt sydliga inslag, såsom skålgropar, fotsuletecken och skepp med bemanningsstreck. Även en ristning vid Dalbergsån i Dalsland har — ehuru ovisst med hur stor rätt — uppfattats som på en gång nordlig och sydlig. Vissa bildfält med enbart eller mest djur i Bohuslän och särskilt i Östergötland är utförda på ett sätt, som gör att man tycker sig se nordliga drag i dem. Man förstår att en forskare i Norge, där de nordliga bilderna är flera liksom också beröringspunkterna mellan nordligt och sydligt, kunnat bli övertygad om att det finns ett nära samband mellan nordliga och sydliga ristningar på så sätt, att de förra delvis varit förebilder för de senare. Hittills har det bara varit tal om vad som finns inom landet.

I detta sammanhang är det emellertid nödvändigt att söka vidga perspektivet utöver Sveriges gränser. Inte bara de nordliga utan även de sydliga ristningarna hör nämligen nära samman med utomsvenska ristningar. De sydliga finns också på klippor på Bornholm och på block på Själland samt i Norge i betydande antal ända bort på Vestlandet. Liksom sydligt och nordligt i Sverige möts vid Nämforsen, gör de det i Norge bl. a. vid Bardal i Trøndelagen, och den enstaka eventuellt delvis nordliga ristningen i Dalsland skulle kunna jämföras med säkert nordliga

OLIKA SLAG AV RISTNINGAR

i osloområdet, medan det ända uppe vid Ishavet finns exempel på att en ristning åtminstone påminner om de sydliga. I Finland finns bilder som har att göra med de nordliga.

Inom de sydliga ristningarnas område finns det ganska betydande skiljaktigheter mellan olika bygder. De märks redan om man ser på vilka slags figurer som finns på hällarna. Störst utbredning har skålgroparna, som förekommer inom de sydliga ristningarnas hela område. Det finns trakter, t. ex. i Västergötland och Småland, där de är de enda ristningarna. Både där och annorstädes förekommer hela fält med skålgropar, enbart eller tillsammans med fotsuletecken, vilka också hör till de allmänt förekommande inslagen, I vissa fall kan de också dominera hela ristningsytan.

Bortsett från i dessa skålgrops- och fotsuleområden samt från Danmark väster om Stora Bält och angränsande delar av kontinenten, finns skeppsbilderna överallt inom de sydliga ristningarnas område. Däremot är de — bortsett från bemanningsstrecken — kombinerade med tydliga människobilder i nämnvärt antal bara i Östergötland och framför allt i Bohuslän och Östfold. Även djurbilderna spelar i sydöst, som i Skåne, och i nordväst, på Vestlandet, en mycket underordnad roll. Det är viktigt att man inte glömmer dessa skillnader mellan olika områden, som ju bland annat innebär, att de slutsatser om ristningarnas betydelse och mening, som man kan draga med hjälp av ristningar i ett delområde, t. ex. Bohuslän, inte utan vidare får utvidgas att i samma form gälla hela Norden.

Det finns en grupp av bilder, som hittills knappt har nämnts men som är av allra största betydelse, när man letar efter något att jämföra hällristningarna med för att förklara dem. Det är de bilder som finns på fornsaker, vilka har hittats i gravar eller på boplatser från förhistorisk tid. Både till de sydliga och de nordliga ristningarna finns det sådant jämförelsematerial. I

VAD HÄLLRISTNINGARNA BERÄTTAR

fråga om de nordliga består detta huvudsakligen av skifferredskap med änden utformad som ett djurhuvud, ofta älg. De sydliga ristningarnas motstycken finns på metall, främst på en sorts bronsföremål som brukar kallas och kanske är rakknivar. Somliga av dessa bär inpunsade figurer, däribland skeppsbilder av samma slag som på hållristningarna. Dessutom finns det, huvudsakligen i fynd på kontinenten, lerkärl, i regel gravurnor, med bilder som kan jämföras med de nordiska klippbilderna. Jfr. även kapitlet om Hållristningarna som konst (s. 49 ff).

Det finns emellertid också mera direkta motstycken av olika slag. Hållristningskonsten har varit utbredd över snart sagt hela jorden och alla skeden av historien. I många områden, särskilt i Frankrike och Spanien, finns klippbilder från människosläktets äldsta tider före den stora isens sista återtåg. Likheten mellan dessa och de nordliga skandinaviska klippbilderna och vissa ryska motsvarigheter till dem är stundom stor. Också i Ryssland, i Bulgarien, i Norditalien och Västeuropa finner man ristningar som väl låter sig jämföra med våra sydliga. Liknande motsvarigheter finns i själva verket också mycket längre bort, t. ex. i Östasien.

När man går över till de jämförelser mellan hållristningarnas direkta vittnesbörd och helt andra iakttagelser, som är nödvändiga för att bedöma frågorna om ristningarnas ålder och innebörd, går man från fakta till hypoteserna. Och man lämnar också det område där det finns åtminstone en viss grad av enighet, och tvingas övergå till att berätta om svåröverskådliga och svårförenliga, stundom helt oförenliga åsikter. De viktiga frågor beträffande hållristningarna som man vill ha svar på, kan i själva verket inte besvaras på långa vägar så bestämt och entydigt som många skulle önska.

HUR GAMLA ÄR HÄLLRISTNINGARNA

Hur gamla är hällristningarna?

Det finns hällristningar som det står årtal på. Men de årtalen är mer eller mindre moderna och har inte med huvuddelen av de gamla bilderna att göra. Ser man efter noga finner man, att de nya årtalen liksom de nya initialerna, bilderna av hjärta med pil osv. är ristade på ett annat sätt, och dessutom också mindre nötta och vittrade än de gamla bilderna. Dessa nya tillskott på ristningarna är dock visst inte betydelselösa. De ger oss nyttiga påminnelser om att figurerna på en hällristning kan ha tillkommit efter hand under långa tider. När någon väl en gång börjat rista, har det lätt hänt att andra fortsatt, fast kanske långt senare och på ett annat sätt.

Detta är omständigheter som det är viktigt att hålla i minnet så snart det blir tal om hällristningarnas ålder. Även om man på ett eller annat sätt kan skaffa sig en uppfattning om vissa hällristningsfigurers ålder, är det därför ingalunda nödvändigt, att ens alla figurer på ett och samma ristningsfält är från den tiden. De kan vara både äldre och yngre.

Många ristningsfält visar detta så tydligt man kan begära. Man har ristat nya bilder tvärs över gamla. Ibland kan man se vilka som var först på platsen. Det är till exempel tydligt, att vissa mycket stora bilder av män på hällristningar i Bohuslän (bild 14) har tillkommit senare än många smärre bilder på samma yta. Och i Norge har man på det sättet kunnat konstatera fall, där ristningar av nordlig typ kommit att överkorsas av senare sydliga ristningar, och man har där också kunnat se, hur vissa slags skeppsbilder på ett och samma ristningsfält är äldre, andra yngre. På detta sätt kan man av ristningarna själva få en viss uppfattning om en tidsföljd mellan hällristningar av olika slag, fast inte om mellantidernas längd. Men för att få veta något

VAD HÄLLRISTNINGARNA BERÄTTAR

om hällristningarnas ålder i förhållande till vår tideräkning räcker naturligtvis detta inte.

Man skulle kunna tänka sig att man i de områden, där landhöjningen förskjutit stranden längre och längre ned och ut, såsom ännu i mellersta och särskilt i norra Sverige, skulle kunna få upplysningar genom ristningarnas läge. En ristning kan ju inte ha tillkommit tidigare än den tidpunkt, då hällen kom upp ur vattnet (men däremot naturligtvis hur mycket senare som helst). Undersökningar av detta slag har emellertid inte ännu kunnat göras i tillräcklig omfattning för att man skall kunna få någon säker ledning av dem. Det är dock inte utan betydelse, att man härigenom fått veta åtminstone att en rad typiska, bohuslänska hällristningar är så lågt belägna, att de under alla omständigheter måste ha tillkommit först avsevärd tid efter ett sent stenåldersskede för knappt 4000 år sedan.

Ett annat slags datering genom läge kan ske, om ristningen påträffas i något samband med en fornlämning, vars ålder kan bestämmas. Så t. ex. finns det ristningar på block i gravar från bronsåldern. Och det kan tilläggas, att man påträffat ristningar under sena bronsåldersgravar. Ristningen kan ju då i varje fall inte vara från senare tid än graven.

Dessa iakttagelser gäller ristningar av sydlig typ.

Avgörande för uppfattningen om ristningarnas ålder är också att det finns

dels hällristningsbilder av föremål, som arkeologerna känner i original från fynd, vilkas ålder kunnat bestämmas mer eller mindre säkert,

dels på tidsbestämda föremål bilder av samma slag som hällristningar.

På båda vägarna har man fått samma tidsbestämning i stort: de på sydliga ristningar avbildade föremålen är från bronsåldern, och föremålen med bilder av sydlig art är från bronsåldern. I

HUR GAMLA ÄR HÄLLRISTNINGARNA

båda fallen tycks många bestämningar främst peka mot bronsålderns senare delar. Uttryckt i mycket ungefärliga årtal rör det sig om tiden 1000—500 f. Kr. Men bilderna på hällarna är oftast otydliga i detaljer och varje mera noggrann bestämning av vilket original de återger blir osäker; vidare måste man betänka, att även om en bild på ett metallföremål liknar en på en hällristning, är det inte helt nödvändigt att båda hör till samma tid. Metallkonstens historia behöver inte sammanfalla helt med klippkonstens.

Om vad som hittills sagts är man i stort sett överens, åtminstone när det gäller vissa huvuddrag. Det är man däremot inte alls beträffande två andra frågor: kan sydliga ristningar vara äldre, resp. yngre än bronsåldern?

Man har fäst sig vid vissa likheter mellan skandinaviska och västeuropeiska ristningar, av vilka de senare är från stenåldern, och man har pekat på att det finns skålgropar på block i stenåldersgravar i Sydsandinavien,. Men häremot har man, såvitt jag förstår med rätta, invänt, att likheterna inte är beviskraftiga och att skålgroparna kan ha tillkommit efter den tid när gravarna byggdes. Möjligen skulle dock vissa stenföremål, på vilka det också finns ett slags skålgropar, kunna vara äldre än de delar av bronsåldern som nämndes i första hand. Att en del av de nordliga ristningarna är samtida med de sydliga förefaller tämligen säkert, liksom att det finns områden där vissa av de nordliga ristningarna är äldre. Men hur mycket?

Det är en allmän uppfattning att vissa av dem är från stenåldern, rentav från en mycket tidig del av denna. Bevismaterialet härför är till allra största delen hämtat från Norge, men kan ännu inte anses vara så övertygande, att inte nya fynd och iakttagelser skulle kunna rubba denna uppfattning.

Att de sydliga ristningarna går fram till bronsålderns slut och av allt att döma t. o. m. något längre synes vara klarlagt.

VAD HÄLLRISTNINGARNA BERÄTTAR

Det finns forskare som anser sig kunna visa, att man i själva verket fortsatt att göra vissa slags hithörande ristningar långt in i de delar av järnåldern som hör till tiden efter vår tideräknings början. Bindande bevis saknas, men det skall medges att det inom ett område, mälardalslandskapen, finns vissa säregna likheter mellan sena järnåldersbilder och ristningar av bronsålderskaraktär. Problemet kan inte lösas för närvarande. Man skall måhända inte heller underskatta möjligheten av att man under järnåldern kommit att imitera gamla ristningar. (Se även s. 76 ff.)

Det finns i samma område skålgropar i sådant läge på gravfält från forntidens slut för ca 1000 år sedan, att man har svårt att tänka sig att de inte skulle tillhöra detta skede. De är dock inte alldeles lika bronsåldersristningarnas gropar. — För övrigt finns det på sina håll helt moderna skålgropar, snarast gjorda på lek.

Vad de nordliga ristningarna beträffar hör de otvivelaktigt till en kulturform av stenålderskaraktär, som kan ha levt kvar länge efter stenålderns slut längre söderut — många anser ända fram mot eller efter vår tideräknings början. I så fall kan även sådana ristningar vara mycket sena.

Hur man kan försöka tolka hällristningarna

Ristningarna själva ger inget direkt svar på frågan om vad som varit meningen med dem. Visserligen finns det de som anser, att det funnits en sedan ristningstiden obruten folklig tradition, som ända till vår tid kunnat förmedla meningen med de gamla tecknen, framför allt skålgroparna. Man har upptecknat berättelser om hur man kunde offra till överjordiska väsen, älvor e. d., i dessa gropar i stenen, exempelvis genom att smörja in dem med fett eller lägga knappnålar eller mynt i dem. De

HUR MAN KAN FÖRSÖKA TOLKA HÄLLRISTNINGARNA

har därför kallats bl. a. älvkvarnar, smörjstenar, offerstenar. Men det har visats, att denna sedvänja i Norden synes vara känd mest från Mälardalskapen, och kunnat vara knuten även till naturliga fördjupningar såsom jättegrytor. Den förefaller kunna förklaras såsom en sentida sedvänja, vars samband med forntida föreställningar inte kan visas. Dock är det av ett visst intresse att den är känd just från ett område, där det som nyss nämndes, finns skålgropar, som troligen är betydligt senare än bronsåldern. Om den trots allt stod i något samband med förhistoriska skålgropsföreställningar, skulle det alltså kunna röra sig om sedvänjor knutna enbart till dessa forntidens sista skålgropar.

På detta sätt når man ingen tillfredsställande lösning av hällristningarnas gåtor. Med större framgång har man sökt förklaringar genom jämförelser mellan å ena sidan hällristningarnas bilder, å andra sidan sådana bilder, som man känner till och vilkas mening man tror sig förstå.

Hur starkt än det konstnärliga intrycket av vissa hällristningar kan vara, har man likväl svårt att tänka sig att hällristningarna i gemen, och allra minst fält med enbart skålgropar, eller skålgropar och fotsuletecken, skulle kunna förklaras enbart som utslag av en instinktiv eller medveten drift till konstnärligt skapande. Denna möjlighet behandlas därför inte.

Vi är vana vid att vi själva och andra åstadkommer och försöker bevara bilder av händelser och situationer, som vi vill hålla kvar i minnet. Tidningarnas reportagebilder och våra egna amatörfotografier hör hit men också tavlor med historiska motiv, sådana som »Karl XII:s likfärd» eller »Valdemar Atterdag brandskattar Visby». Det har i äldre tid varit en uppfattning hos många forskare, att de sydliga hällristningarna skulle tolkas som minnesmärken över sjöfärder och strider osv., och man kan ännu finna den företrädd bland andra än arkeologer.

Men ju fler ristningar, som blivit kända, desto tydligare har

VAD HÄLLRISTNINGARNA BERÄTTAR

det blivit, att sådana tolkningar är alldeles otillfredsställande. Det måste sägas vara en besynnerlig tillvaro, vars viktigaste händelser skulle vara så enformiga och detaljlösa, att de skulle kunna hugfästas med dessa ändlösa upprepningar av skålgropar, skepp och fotsulor, medan man endast i Bohuslän skulle ha haft ett liv, som tedde sig något mera omväxlande. Inte heller kan man bli övertygad av de fantasifulla tolkningar, som vill uppfatta skålgrops-systemen som ett slags motsvarighet till moderna stjärnkartor.

Det har behövts energiskt arbete för att göra hållristningarna. De är utförda med en målmedvetenhet, som vittnar om att det uppfattats som betydelsefullt att de gjordes, och gjordes riktigt.

Det är naturligt, att man vid försöken att tolka hållristningarna redan tidigt kom att fästa sig vid beröringspunkterna mellan dem och den religiösa konsten i olika tider och områden. Där var det fråga om något viktigt, som omfattades med intresse och iver; där fanns den monotona upprepningen av samma motiv från kultplats till kultplats; där fanns på en gång både bilder och symboliska tecken. Sådana jämförelser kunde man få underlag för på nära håll — redan i kyrkornas bilder från Betlehem och Golgata, av helgon och änglar, i deras symboliska duvor, torntuppar och kors. Och i avlägsna länder lärde man känna bildmagins betydelse för s. k. primitiva människor.

Genom att utnyttja sådana iakttagelser kom man fram till den nu vanliga och väl grundade uppfattningen att hållristningarna är vittnesbörd om forntida religiösa och magiska företeelser och sedvänjor. Men om hur denna religion och denna magi varit beskaffade går meningarna delvis starkt isär.

Fångstmagi eller totemism i norr

De nordliga ristningarna brukar ofta sammanställas med den äldre stenålderns konst utanför Norden, och tillsammans med

FÅNGSTMAGI ELLER TOTEMISM I NORR

den förklaras som utslag av fångstmagi. Man anser, att de förhistoriska ristarna — liksom sentida fångstfolk — menade sig kunna besvärja sitt byte genom att avbilda det, bl. a. på eller nära de platser där fångsten skulle ske. Därför målas eller ristas älgbilderna vid de stup, som älgarna skulle drivas fram till; på bilderna förses därför kropparna med »livslinjer» som ger makt över villebrådet; och därför ristas laxbilder vid den ännu i nutiden givande laxfiskeplatsen vid Nämforsen.

Men det finns också ett helt annat sätt att uppfatta bakgrunden till dessa framställningar, inte som fångstmagi utan som totemism, dvs. de primitiva åskådningar, som bl. a. kan kännetecknas av att det anses råda ett särskilt förhållande, stundom ett slags släktskap, mellan vissa människor och vissa naturföreteelser, oftast djur. Om denna uppfattning om totemism i vår forntid är riktig, har de nordliga ristningarnas djurbilder tillkommit i samband med särskilda riter, exempelvis vid de ceremonier som den manbare ynglingen måste genomgå för att upptagas i stammen.

Magiska tecken och religiösa bilder i söder

Alldeles oavsett hur det förhåller sig med sambandet mellan ristningarna av nordlig typ och de sydliga kan man konstatera, att det inte saknas magiska inslag i söder. Liksom djurbilderna skulle ha ristats för att få jaktlycka vid ett bestämt tillfälle, skulle, anser man skålgroparna och fotsulebilderna ha tillkommit för att ge skydd i en bestämd situation. Bland de många förklaringarna till dessa hållristningsfigurer förefaller denna mest tilltalande.

Fotsuletecknen är vanliga inte bara på hållristningarna i Norden, utan har i olika former och vid olika tid använts i de mest skilda områden på jorden, t. ex. inhuggna i klippor i Indien, stämplade i lergods både i norra och södra Europa osv.

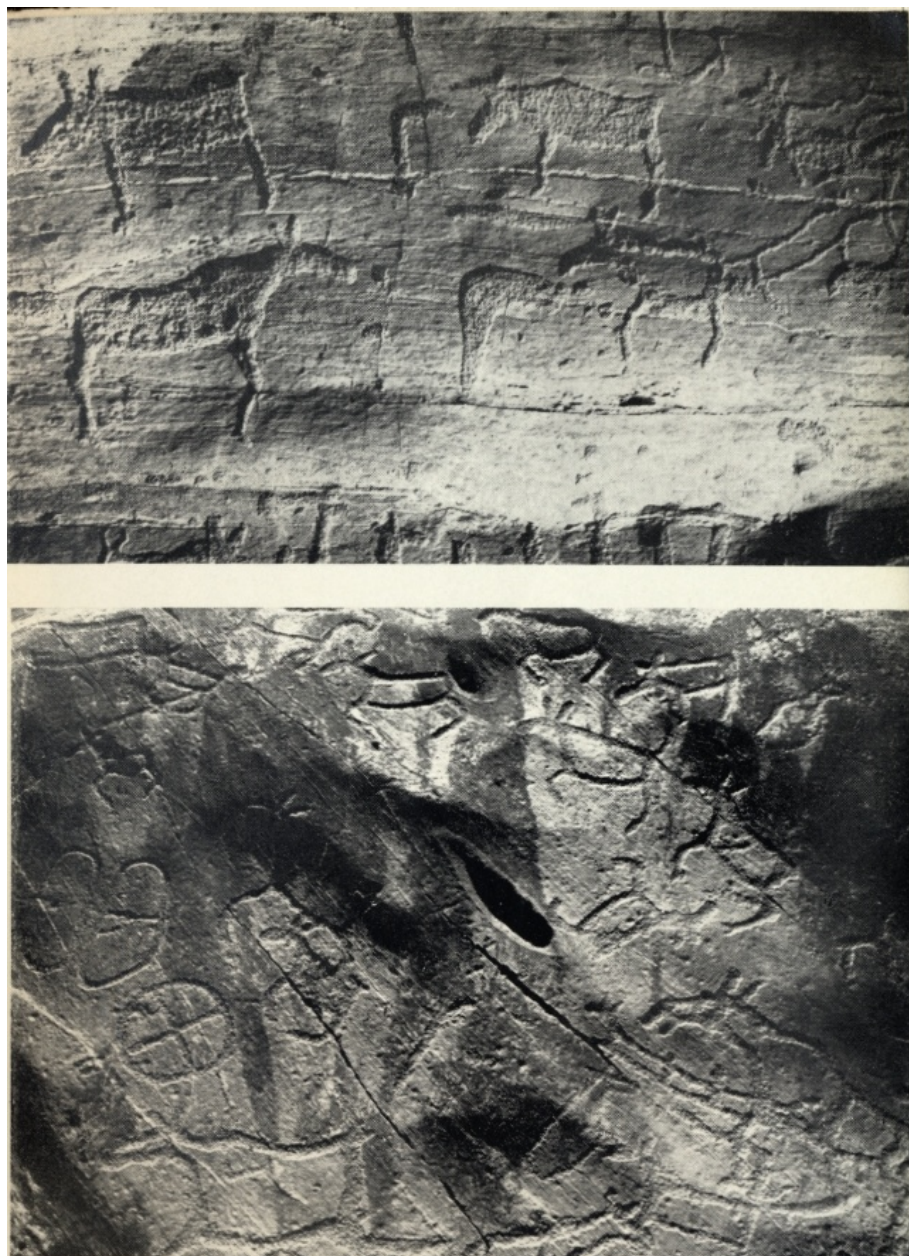
VAD HÄLLRISTNINGARNA BERÄTTAR

Det är därför naturligt att det också finns många förslag hur de skall förklaras, en del av dem så gamla att de fått karaktären av folktro. Detta gäller framför allt de förklaringar som går ut på att tecknen är spår efter någon, gud eller annan, som gått över klippan, och därigenom eventuellt tecken på dennes närvaro på platsen. Andra förklaringar går ut på att det rör sig om tecken på besittning: »här bor jag, här har jag satt min fot». Mera övertygande verkar påpekandet, att foten liksom handen eller ögat ofta betraktas som en kroppsdel med särskild magisk kraft att binda eller skydda, och därför ristas på stenen.

Det är vanskeligare att bedöma om det ligger någon likartad tankegång bakom vapenbilderna på hållristningarna, när de förekommer upprepade som fotsuletecknen gör ibland. Man har föreslagit, att vapenbilderna skulle tolkas som uttryck för en vapendyrkan; bilder av män med vapen — stundom liksom sammanvuxna — skulle vara vapnen personifierade. Hur det än må vara härmed, tycks bilderna av enbart vapen ha vidsträcktare spridning än bilderna av beväpnade män.

Det skulle kunna vara frestande att uppfatta även skeppsbilderna såsom magiska tecken, särskilt därför att de så påfallande ofta förekommer på samma sätt som skålgropar och fotbilder. Starka skäl mot ett sådant sätt att uppfatta skeppsbilderna finns emellertid i de fall, där de tydligt är detaljerade, individualiserade avbildningar av skepp, till vilka även andra framställningar och ibland hela scener är knutna.

Det är också dessa bilder, främst i Bohuslän, som åberopats som vittnesbörd, när man vill visa, att de sydliga hållristningarna står i samband med utvecklade religiösa föreställningar och kultbruk. Någon annan förklaring är i dessa fall inte gärna möjlig utan meningsskiljaktigheterna gäller snarare av vilken art dessa föreställningar och bruk är. En rad frågor uppställer sig härvid. Återger de rikaste hållristningsbilderna en högst

*Bild 3. Hällristningar vid Nämforsen, Ådals-Lidens socken, Ångermanland.
Foto Nils Åzelius, Riksantikvarieämbetet.*

*Bild 4. Hällristningen vid Brandskog, Boglösa socken, Uppland.
Foto Nils Lagergren, Riksantikvarieämbetet.*

GUDSTJÄNSTER ELLER GUDAR

påtaglig jordisk verklighet — nämligen hur det gick till vid bronsåldersmänniskornas kult? Eller föreställer de i stället tänkta, överjordiska händelser och-gudagestalter?

Åt vilka makter ägnades denna kult? Var den en solkult? Dyrkades fruktbarhetens makter? Stod hållristandet i samband med människornas föreställningar om döden?

Gudstjänster eller gudar?

En uppfattning, som ända sedan början av 1920-talet kommit att prägla en stor del av forskningen på hållristningsområdet, går ut på att hållristningarna utförts i samband med kult och återger vad som skedde under denna. I processioner fördes heliga skeppsbilder genom att dragas av hästar eller bäras. Lurblåsare spelade och akrobater gjorde konster på kultskeppen. Med särskilda kultvapen uppfördes stridsscener, som symboliserade kamp mellan överjordiska makter, och jaktscener där hjortar offrades och fälldes. Rituella bröllop spelade också en roll i denna dyrkan. Verkan av de olika uppträderna liksom fasthölls och förstärktes genom att de avbildades på hållarna.

Bevisen för denna uppfattning, som kan förefalla ge förklaring till åtskilliga särpräglade hållristningsbilder, erhöles genom att sammanställa iakttagelser på ristningar med ett stort antal detaljupplysningar hämtade från olika länders religioner under olika tider. Inte minst gjordes jämförelser med medeltidens och även senare tiders karnevalsupptåg på kontinenten, under vilka skeppsbilder fördes i procession.

Enligt en annan uppfattning kan man tolka hållristningarna som himmelska scener, vilka avbildar gudarna och deras omgivning. Ristningarna kommer på så sätt att uppfattas nästan som ett slags motsvarigheter till altartavlorna i våra kyrkor. Bland gestalterna på ristningarna skulle man till och med kunna ur-

VAD HÄLLRISTNINGARNA BERÄTTAR

skilja gestalter ur den nordiska mytologi, som är känd genom mer än tusen år yngre skrivna uppgifter. Till exempel skulle yxbärande gestalter på ristningarna föreställa Tor.

Var ristarna soldyrkare?

För båda dessa huvudmeningar om vad bilderna föreställer är uppfattningen om solens roll i den avbildade kulten resp. mytologin av särskild betydelse. Det är en vanlig övertygelse, att dyrkan av solen varit en viktig beståndsdel i bronsålderns religion i Norden. Ett utomordentligt bevis för denna uppfattning har man i ett danskt fynd av en liten bild på hjul, som föreställer en häst dragande en solskiva, allt i brons med guldbeläggning på skivan. Härtill kommer ytterligare ett antal andra fynd och iakttagelser, som emellertid inte bär lika slående vittnesbörd därom. Uppfattningen om soldyrkan är otvivelaktigt riktig beträffande en del av bronsåldern.

Mot denna bakgrund är det naturligt, att de sydliga hällristningarna till stor del kommit att uppfattas som utslag av soldyrkan. Det har legat nära till hands att uppfatta de runda tecknen, hjulkorsen eller de så vanliga koncentriska cirklarna som solbilder. Samma tolkning har man ofta givit åt en rund skiva med grenliknande utsprång och åt ett stort runt föremål, som en man håller lyftat i ett slags dubbelt skaft. Visserligen finns det bara någon enstaka bild, som skulle kunna anses föreställa en solvagn, men i stället finns det ett antal skeppsbilder med runda tecken, vilka skulle kunna vara ett slags motsvarigheter till solvagnen — med motstycken i fornorientalisk religiös konst (bild 13).

Det finns emellertid också motskäl. Det kan nämligen tänkas att det är riktigt, som en forskare föreslagit, att just denna skeppsbild med skiva i själva verket är en återgivning av orna-

ment på en del bronskärl, som införts från kontinenten. Dessa ornament bildas av två stiliserade fågelbilder, vända åt motsatta håll på var sin sida om en rund skiva. Är de förebilderna till ristningarnas båtar med skivor, blir de senare ej längre så övertygande som solbåtar. Vad de runda tecknen beträffar, kan de tänkas föreställa solen, men det är inte nödvändigt. Hjulkursen tycks bl. a. kunna stå i samband med de dubbla fotsulebilderna samt med sköldarna, och de koncentriska cirklarna med sköldarna.

Allt som allt är det naturligt att uppfattningen om solkultens roll för ristningarna inte förblivit obestridd.

Fruktbarhetens och mognadens tecken och bilder

Man är överens om att mycket på de sydliga ristningarna har med fruktbarheten att göra. Skälen härför är goda. På de vanliga framställningarna av män och djurhanar märks att de så ofta avbildas redo för parning. Till de viktigaste bland de mindre vanliga bilderna hör de som föreställer samlag, djur med ungar eller plöjning. Det är heller inte otänkbart, att det finns en sexuell symbolik både i skålgroparna och i vissa tecken, såväl runda som nätformiga. I detta sammanhang bör man inte glömma, att det diskuterats, om de sydliga ristningarna har tillkommit i samband med sådana initiationsriter, som man känner till från andra folk — ceremonier vid vilka de just manbara ynglingarna upptas i männens värld. En sådan tolkning skulle förklara, varför de maskulina sexuella detaljerna är så mycket mer framträdande på ristningarna än de feminina.

Det är alltid vanskligt att bedöma värdet av jämförelser mellan hållristningsbilder och religiöst betingade bilder från andra länder och tider. Det förefaller dock vara betydelsefullt för förståelsen av ristningarna, att man kunnat visa, att hjorten brukar symbolisera fruktbarheten i många sammanhang. Rist-

VAD HÄLLRISTNINGARNA BERÄTTAR

ningarnas framställningar av hur hjorten dödas (bild 30, 46) har tolkats som offer av fruktbarhetens djur framför andra. De trädliknande figurer, som finns bl. a. på skeppen, kan slutligen också nämnas bland sådant, som skulle kunna tänkas ha betydelse för kännetecknandet av fruktbarheten eller dess makter (bild 34).

De tydliga spåren av fruktbarhetskult eller -magi i ristningarna kan synas ge dem en livsbejakande karaktär. Det kan därför förefalla märkvärdigt att man likväl velat uppfatta dem som särskilt knutna till föreställningar om döden. Anledning härtil skulle bl. a. vara, att några av de äldsta och märkligaste ristningarna finns i gravar. Emellertid behöver det knappast ligga något orimligt i sambandet fruktbarhetskult-dödsföreställningar. Just inför döden kan det tvärtom ligga nära till hands att åkalla livets makter.

Hällristningarna som historiska källor

Det är skäl att efter detta stanna något inför en viktig fråga, nämligen vad hällristningarna har att säga oss som historiskt källmaterial.

Om man delar den uppfattning, som följts här, att hällristningarna är religiösa och magiska till sin innebörd, måste man också inse, att det är ifråga om det religiösa och magiska området av forntidslivet, som man kan utnyttja deras vittnesbörd. De berättar i första hand om själva den verksamhet, varav de är spår — alltså om utförandet av magiska handlingar samt, med betydligt mindre säkerhet och tydlighet, om riter och kulthandlingar. På dessa platser har människor trott sig kunna förverkliga sina önskningar genom att utföra hällristningarna. De ger alltså en inblick i de tankar och föreställningar, som förekom bland de människor, som gjorde eller lät göra dem.

Följden härav blir, att man först i andra hand kan försöka

HÄLLRISTNINGARNA SOM HISTORISKA KÄLLOR

få upplysningar om andra sidor av liv och verksamhet ur dem. Vi vet t. ex. från kyrkorna i vårt eget samhälle att religiösa bilder oftast återger gestalter, som ser annorlunda ut än vi själva, är annorlunda klädda och omgivna av andra föremål och utför andra handlingar, och man måste räkna med att det också förhåller sig så med dessa gamla religiösa bilder. Det är mycket möjligt att föremål och handlingar, som återges på ristningarna, inte har haft direkta motstycken i ristarnas egen värld. I ett fall tycks detta gå att bevisa, nämligen om man accepterar uppfattningen, att det finns drag i skeppsbilder, som återger inte detaljer i samtida skepp utan ornament på bronsföremål tillverkade långt från Norden, eller också skeppsbilder av främmande ursprung, kanske ytterst återgivande fartyg i Medelhavet. Å andra sidan finns det fall, där man kan visa att man verkligen avbildat kända föremål. De utrustningstillbehör, särskilt vapen, som man ser på somliga hållristningar, är välbekanta i original genom fynd ur gravar och nedläggningar.

Ristningarna måste alltså antas innehålla avbildningar av verkliga existerande ting, av bilder och av sådant, som bara fanns i tankar och föreställningar. På samma sätt måste det förhålla sig med djurbilderna, där det förutom mängder av mer eller mindre väl karaktäriserande bilder av djur ur verkligheten också finns annat. T. ex. har jätteormen, som höjer sitt huvud framför en tillbedjare på en hållristningsbild i Tanum, naturligtvis aldrig i verkligheten ringlat sig fram mellan de bohuslänska klipporna (s. 22).

Hur skall man då bära sig åt för att skilja det som är bild av bild från det som varit samtida verklighet på orten, när ristningarna kom till? Svaret måste bli att det kan man aldrig göra med säkerhet. Man bör försöka utnyttja det till synes rika material av upplysningar om kulturförhållanden av olika art, som finns på hållristningarna, men man får inte utnyttja och dra

VAD HÄLLRISTNINGARNA BERÄTTAR

slutsatser av det utan att alltid klart och tydligt redogöra för att upplysningen kommer från hållristningarna med de kraftiga reservationer mot dess vittnesgillhet i vidare sammanhang, som följer härav. Även en annan viktig omständighet måste här framhållas, Det enda man nu har tillgång till är de bilder, som ristats i sten. Andra har ritats i sand, skurits eller målats på trä eller kanske vävts i tyg. De har kanske varit de flesta, men de är borta och man kommer aldrig att få se dem. Men därför måste man alltid räkna med att vår kännedom om den förhistoriska bildvärden är mycket ofullständig. Framför allt skulle de olikheter mellan skilda områdets hållristningar, som nu ibland kan te sig förbryllande, troligen komma att te sig annorlunda, om man kände till dessa försvunna bilder.

En översikt

De första människor, som kommer till Sverige mot istidens slut, är fångstfolk. De för med sig erfarenheter och sedvänjor, som samlats och utformats under många släktleds liv utanför de nedisade områdena, Bl. a. har de sedan länge föreställningar om förhållandet mellan människor och djur, som får dem att i vissa situationer göra bilder. Det finns djur- och människobilder på småföremål från tidiga delar av den nordiska stenåldern. I Skandinavians norra delar, vars västliga och nordliga kuststräckor hör till de områden som tidigast är tillgängliga för invandring, börjar sådana människor att rista och måla djurbilder på klip-porna. Sättet påminner om vad som långt tidigare gjorts i andra länder av människor, som kan ha varit invandrarnas förfäder. Hur tidigt detta börjar ske vet man emellertid inte, och inte heller när detta ristande eller målade upphör. Ännu för ungefär tretusen år sedan, och kanske ännu senare, finns det i varje fall i dessa områden kvar fångstfolk, som lever på stenåldersvis.

EN ÖVERSIKT

Men i den lapska kultur, som man senare lär känna, förekommer knappast någon bildmagi av detta slag.

Fångstfolk i landets sydligare delar har inte lämnat efter sig någon sådan monumental konst, när de så småningom försvinner därifrån. Inte heller för stenåldersbönderna för 4000 år sedan tycks det ha varit angeläget att rista på hållarna. Skilda jordbrukarstammar finns i olika bygder under längre eller kortare skeden. I Sydskandinavien och angränsande områden växer ett märkligt samhälle fram under bronsens första tid. Dess ståtligaste spår är de många och stora gravhögarna och rösen i dominerande lägen, ofta på höjder vid havet. Gravfynd och nedlagda föremål lär oss känna människor med en förhållandevis hög levnadsstandard och en förkärlek för gula, blanka bronsföremål av magnifikt utseende men ofta tvivelaktig praktiskt användbarhet. Med vilka medel de skaffade den dyrbara metallen utifrån vet man inte. Om deras religiösa inställning berättar främst den utomordentliga omsorg de nedlägger på begravningar. Tydliga bevis talar för soldyrkan. I denna miljö finner man de första i tid bestämbara ristningarna, och de är åtminstone i vissa fall knutna till gravarna.

Sedan följer en tid av stora förändringar ute i världen och i Norden. Tydligast kan man avläsa dem i gravskicket, där brännandet nu slår igenom i viktiga områden, medan gravarna i gemen blir mindre och mindre monumentala. Offer av föremål i vattendrag blir vanligare. Av bronsen framställs allt mer fantastiska föremål, av vilka man kan förmoda att många från början är avsedda till kultbruk. Denna kulturform sprids längre norrut i Sverige. Till den hör de flesta av de hållristningar vilka något så när kan dateras, Fynden berättar i fråga om religionen inte mycket som direkt kan sammanställas med hållristningarnas vittnesbörd. Skeppets betydelse som symbol är dock tydlig på båda hållen. Hållristningarna är nu det utan jämförelse främsta

VAD HÄLLRISTNINGARNA BERÄTTAR

källmaterialet för kännedom om de religiösa och magiska föreställningarna. I den mån man kan få en upplysning om dessas närmare innebörd, dominerar de drag som måste syfta på fruktbarheten. Om solens betydelse i dessa sammanhang är det däremot möjligt att ha olika uppfattningar.

Någon gång under bronsåldern finns det kontakt mellan fångstfolken i norr och jordbrukarna i söder, som kanske snarast bör kallas fångstbönder. Den kan spåras i märkliga, komplicerade ristningsfält i Ångermanland och Tröndelagen.

Mot bronsålderns övergång till järnåldern för ungefär 2500 år sedan förändras livsförhållandena ånyo radikalt. Fruktbarhetens makter står fortfarande i centrum, men de betraktas synbarligen annorlunda än förut. Kvinnobilder med synliga bröst finns i metallkonsten i södra Skandinavien. Men även om det finns ristningar som hör till denna tid, avspeglas dessa nya föreställningar inte på hällarna. Det är troligast att de sydliga ristningarnas tid är slut före vår tideräkningens början. I varje fall är tecknen på att de skulle ha fortsatt att vara av betydelse någon nämnvärd tid efteråt svaga. När så småningom en helt ny bildvärld uppträder på hällarna (bild 19, 38), är det tillsammans med skrift på runristningarna från forntidens sista århundraden.

Tydare och forskare

Först efterhand har hällristningarna blivit uppmärksammade och utforskade, i den mån de över huvud taget påträffats. Många hittills okända ristningar kommer säkert att påträffas.

Uppfattningen om hällristningarna har förändrats genom tiderna, inte bara på grund av att materialet har vuxit utan även genom att de tekniska möjligheterna för undersökning och avbildning förbättrats. Fotot har i vissa fall kunnat ersätta

Bild 5. Hällristning vid Himmelstadlund, Norrköping.

Foto Nils Lagergren, Riksantikvarieämbetet.

Hällristningar 3*

*Bild 9. Hällristning vid Järrestad nr 4, Järrestads socken, Skåne.
Foto Claes Claesson, Riksantikvarieämbetet.*

teckningen. Mörkerfotografering i snedljus har blivit möjlig genom modern belysningsteknik. Nya medel för avgjutning av ristningsytor har blivit tillgängliga.

Den största rollen för förskjutningen i uppfattningen om hållristningarna har likväl den allmänna, vetenskapliga och ideologiska utvecklingen spelat. Religionshistoria och psykologi har förändrats och gjort nya betraktelsesätt möjliga. Utvecklingen av de åsikter, som vill göra gällande att hållristningarna i söder främst återger kultbruk, hade icke varit möjlig annat än mot bakgrunden av en bestämd religionshistorisk skolas åsikter. Och konstutvecklingen har varit av största betydelse för uppfattningen av ristningarna. För äldre forskare var det otänkbart att ristningarna kunde ha något egentligt konstvärde. Den moderna konsten har lärt yngre generationer att se med andra ögon på dem, och de nonfigurativa riktningarna har otvivelaktigt något att lära dem som vill studera hållristningar.

Sådant samspel mellan forskning och allmän kulturutveckling är inte bara fördelaktigt utan medför också risker för felsyn. Man kan inte uppfatta någonting av den forntida världen annat än genom det filter, som åstadkoms av oss själva och vår omgivning. Därför bör man ständigt räkna med de felkällor, som följer av denna begränsning i vår iakttagelse- och bedömningsförmåga, då resultatet i annat fall kan bli katastrofalt.

Hållristningsstudiet ger mer än någon annan del av nordisk fornforskning skrämmande exempel på överdrifter och fantasi-foster. Deras betydelse för vår forskning är dubbelsidig. Man behöver bara tänka sig, hur mycket fattigare vår bild av ristningstidens människoliv skulle vara, om inte dessa bilder och figurer fanns kvar. Men man kan tillägga, att debatten om ristningarna har gjort fornforskningen och dess grannvetenskaper väsentligt färgrikare i mer än hundra år.

Det lär hända, att var och en som studerar hållristningarna

VAD HÄLLRISTNINGARNA BERÄTTAR

till slut får besinna, att det inte kan ske utan att han röjer sin grundinställning i fråga om principer och problem. Genom årtusenden bevarar de gamla figurerna en säregen makt att engagera skildrare och betraktare.